बिहार बोर्ड मैट्रिक (कक्षा 10)

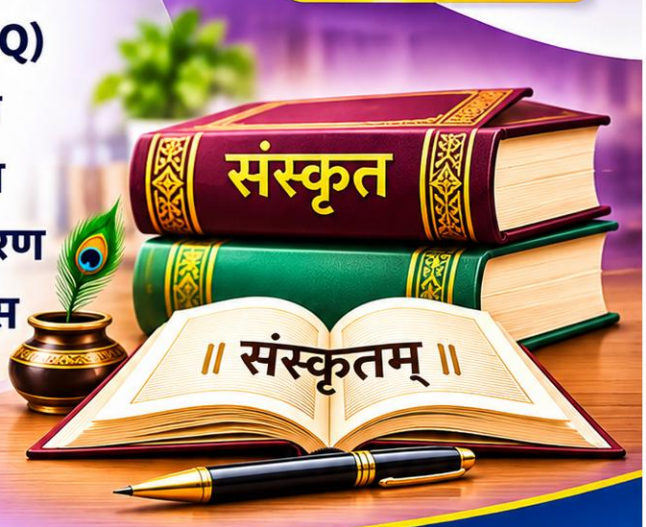
Exam Capsule

महत्वपूर्ण प्रश्न एवं उत्तर

संस्कृत

PDF
E-Book

- Chapter-wise प्रश्न
- Objective (MCQ)
- लघु उत्तरीय प्रश्न
- दीर्घ उत्तरीय प्रश्न
- महत्वपूर्ण व्याकरण
- वस्तुनिष्ठ अभ्यास

सूची-पत्र (Index)

भाग 1 – दीर्घ उत्तरीय प्रश्न (40 प्रश्न)

क्र. सं.	प्रश्न	खंड	पेज	Link
1.	'मङ्गलम्' पाठ के आधार पर सत्य की महत्ता पर प्रकाश डालें।	पाठ-1 : मङ्गलम्	पेज 11	Click Here
2.	'मङ्गलम्' पाठ के आधार पर आत्मा की विशेषताएँ बतलाएँ।	पाठ-1 : मङ्गलम्	पेज 11	Click Here
3.	पाटलिपुत्र के प्राचीन महोत्सव का वर्णन करें।	पाठ-2 : पाटलिपुत्रवैभवम्	पेज 12	Click Here

क्र. सं.	प्रश्न	खंड	पेज	Link
5.	मङ्गलम् पाठस्य प्रथमे श्लोके कस्य देवस्य वन्दना कृता? (किस देवता की वंदना की गई है?)	पाठ-1 : मङ्गलम्	पेज 27	Click Here

पाठ-2 : पाटलिपुत्रवैभवम् (8 प्रश्न)

1.	कवि दामोदर गुप्त के अनुसार पाटलिपुत्र कैसा नगर है?	पाठ-2 : पाटलिपुत्रवैभवम्	पेज 27	Click Here
2.	पाटलिपुत्र को शिक्षा का प्राचीन केंद्र क्यों माना जाता है?	पाठ-2 : पाटलिपुत्रवैभवम्	पेज 28	Click Here
3.	चंद्रगुप्त मौर्य तथा अशोक के समय पाटलिपुत्र कैसा नगर था?	पाठ-2 : पाटलिपुत्रवैभवम्	पेज 28	Click Here
	[illegible]			

1.	'अलसकथा' पाठ से क्या शिक्षा मिलती है? तीन वाक्यों में उत्तर दें।	पाठ-3 : अलसकथा	पेज 29	Click Here
2.	मंत्री वीरेश्वर का स्वभाव कैसा था?	पाठ-3 : अलसकथा	पेज 29	Click Here
3.	आलसी पुरुषों को आग से किसने निकाला?	पाठ-3 : अलसकथा	पेज 29	Click Here
	[illegible]			

पाठ-4 : संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः (3 प्रश्न)

1.	विजयनगर राज्य में संस्कृत भाषा की क्या स्थिति थी? तीन वाक्यों में उत्तर दें।	पाठ-4 : संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः	पेज 29	Click Here
2.	'संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः' पाठ में लेखक ने क्या विचार व्यक्त किए हैं?	पाठ-4 : संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः	पेज 30	Click Here
3.	संस्कृतसाहित्यस्य कस्याश्चित् प्रसिद्धायाः लेखिकायाः नाम लिखत।	पाठ-4 : संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः	पेज 30	Click Here

पाठ-5 : भारतमहिमा (5 प्रश्न)

1.	'भारतमहिमा' पाठ के आधार पर भारत भूमि कैसी है?	पाठ-5 : भारतमहिमा	पेज 30	Click Here
2.	देवता लोग किस देश का गुणगान करते हैं, और क्यों?	पाठ-5 : भारतमहिमा	पेज 30	Click Here

क्र. सं.	प्रश्न	खंड	पेज	Link
7.	कार्य 7 – तुम घर जाओ।	अनुवादम्	पेज 96	Click Here
8.	कार्य 8 – राम एक लड़का है!	अनुवादम्	पेज 96	Click Here
9.	कार्य 9 – मेरा नाम राम है।	अनुवादम्	पेज 97	Click Here

भाग 6 – पत्र-लेखनम् (16 पत्र)

क्र. सं.	प्रश्न	खंड	पेज	Link
1.	किसी यात्रा का वर्णन करते हुए अपने मित्र के पास संस्कृत में एक पत्र लिखो।	पत्र-लेखनम्	पेज 98	Click Here
2.	अपने भाई के विवाह में सम्मिलित होने के लिए अवकाश हेतु अपने प्रधानाचार्य को एक आवेदन पत्र लिखें।	पत्र-लेखनम्	पेज 98	Click Here
3.	निःशुल्कता के लिए अपने प्रधानाचार्य के पास संस्कृत में एक आवेदन-पत्र लिखें।	पत्र-लेखनम्	पेज 99	Click Here

भाग 7 – अनुच्छेद-लेखनम् (38 अनुच्छेद)

क्र. सं.	प्रश्न	खंड	पेज	Link
1.	दुर्गापूजा	अनुच्छेद-लेखनम्	पेज 105	Click Here
2.	वसन्तोत्सवः	अनुच्छेद-लेखनम्	पेज 105	Click Here
3.	चलचित्रम्	अनुच्छेद-लेखनम्	पेज 105	Click Here

प्रश्न 2. 'संस्कृतसाहित्ये लेखिकाः' पाठ में लेखक ने क्या विचार व्यक्त किए हैं?

उत्तर: लेखकः अस्मिन् पाठे एतत् विचारं व्यक्तं करोति यत् संस्कृतसाहित्ये लेखिकानां योगदानं अत्यन्तं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। प्राचीनकाले अपि अनेके विदुष्यः संस्कृतं पठन्ति स्म, काव्यानि च रचयन्ति स्म। तासां रचनासु भावनायाः, ज्ञानस्य, संस्कृतेः च सुन्दरं चित्रणं अस्ति। किन्तु कालान्तरे तासां योगदानं विस्मृतं जातम्। यः समाजः स्त्रीणां ज्ञानं सम्मानयति, सः एव उन्नतिं प्राप्नोति। लेखकः मन्यते यत् लेखिकानां स्मरणं, तासां रचनानां अध्ययनं च अस्माकं कर्तव्यम् अस्ति। अतः लेखिकानां गौरवं पुनः स्थापितव्यम्।

प्रश्न 3. संस्कृतसाहित्यस्य कस्याश्चित् प्रसिद्धायाः लेखिकायाः नाम लिखत।

उत्तर: संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धा लेखिका गङ्गादेवी अस्ति। सा मधुराविजयम् इति महाकाव्यस्य रचयित्री अस्ति। अस्मिन् काव्ये विजयनगरसाम्राज्यस्य वीरस्य कुमारकम्पणस्य मधुराविजयस्य वर्णनं कृतम् अस्ति। गङ्गादेवी केवलं कवयित्री एव न आसीत्, अपि तु इतिहासज्ञा, विदुषी च आसीत्। तस्याः रचना संस्कृतसाहित्ये लेखिकानां गौरवं वर्धयति, स्त्रीणां च साहित्यिकप्रतिभायाः उत्तमम् उदाहरणं प्रस्तौति। तया सह विज्जका, तिरुमलाम्बा च अपि प्रसिद्धाः लेखिकाः सन्ति, यासां रचनाः अद्यापि पठ्यन्ते। संस्कृतसाहित्ये स्त्रीलेखिकानां योगदानं महत्त्वपूर्णम् अस्ति, तासां च अध्ययनं छात्राणां कृते प्रेरणादायकम् अस्ति।

पाठ-5 : भारतमहिमा

प्रश्न 1. 'भारतमहिमा' पाठ के आधार पर भारत भूमि कैसी है?

उत्तर: भारतमहिमा पाठस्य अनुसारं भारतभूमिः अत्यन्तं पवित्रा, रमणीया, गौरवशालिनी च अस्ति। अत्र हिमालयः उत्तरस्यां दिशि विराजते, गङ्गादयः नद्यः प्रवहन्ति, वनानि च शोभन्ते। इयं भूमिः ऋषीणां, महापुरुषाणां च जन्मभूमिः अस्ति। अत्र वेदाः, उपनिषदः च रचिताः। भारतभूमिः सर्वासां विद्यानां, कलानां च जननी अस्ति। यः जनः अस्यां भूमौ जन्म लभते, सः धन्यः भवति। अस्याः भूमेः कणः कणः अपि पवित्रः अस्ति, यतः अत्र धर्मः, सत्यं, अहिंसा च सर्वदा पूज्यन्ते। अतः इयं भूमिः देवभूमिः इति कथ्यते।

प्रश्न 2. देवता लोग किस देश का गुणगान करते हैं, और क्यों?

उत्तर: देवताः भारतदेशस्य गुणगानं कुर्वन्ति, यतः भारतं देवभूमिः अस्ति। अत्र धर्मः, सत्यं, त्यागः, तपः च सर्वदा पूज्यन्ते। भारतभूमौ जन्म लब्ध्वा मनुष्यः मोक्षं प्राप्तुं शक्नोति, इति देवताः अपि मन्यन्ते। अत्र ऋषयः तपः कुर्वन्ति, वेदाः च उद्गीयन्ते। भारते एव मनुष्यः ज्ञानं, भक्तिं, वैराग्यं च प्राप्य परमं पदं गन्तुं शक्नोति। एतदेव भारतस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति, येन देवताः अपि अस्य गुणगानं कुर्वन्ति। अतः देवताः अपि भारतभूमौ जन्म प्राप्तुम् इच्छन्ति।

प्रश्न 3. भारतमहिमा पाठ का क्या उद्देश्य है?

उत्तर: भारतमहिमा पाठस्य उद्देश्यम् अस्ति यत् छात्राः स्वदेशस्य गौरवं जानीयुः, तस्य प्रति प्रेमं, श्रद्धां च धारयेयुः। अयं पाठः भारतस्य प्राकृतिकसौन्दर्यं, सांस्कृतिकवैभवं, ऋषीणां तपः च वर्णयति। तेन छात्रेषु देशभक्तिः जागर्ति, ते च स्वदेशस्य सेवायै प्रेरिताः भवन्ति। पाठः अस्मान् शिक्षयति यत् देशस्य गौरवं रक्षितुं वयं सर्वदा तत्पराः भवेम। यः जनः स्वदेशं जानाति, सः एव तस्य सेवां कर्तुं शक्नोति। अतः अस्य पाठस्य अध्ययनं छात्राणां चरित्रनिर्माणे सहायकम् अस्ति, एतदेव अस्य पाठस्य मुख्यं प्रयोजनम् अस्ति।

प्रश्न 4. भारतमहिमा पाठ से हमें क्या संदेश मिलता है?

उत्तर: भारतमहिमा पाठात् अस्मभ्यं एषः संदेशः मिलति यत् वयं स्वदेशं मातृवत् पूजयेम, तस्य गौरवं च रक्षेम। भारतभूमिः धर्मस्य, ज्ञानस्य, संस्कृतेः च जननी अस्ति, अतः अस्याः सेवा एव अस्माकं धर्मः अस्ति। वयं परिश्रमेण, विद्यया, सत्येन च देशस्य उन्नतिं कुर्मः। ये जनाः देशाय जीवनं ददति, ते एव धन्याः भवन्ति। देशस्य गौरवं तदैव वर्धते, यदा तस्य जनाः एकतया, परिश्रमेण च कार्यं कुर्वन्ति। अतः अस्माभिः देशभक्तिं धारयित्वा राष्ट्रसेवा कर्तव्या।

प्रश्न 5. भारते काः नद्यः पवित्राः मन्यन्ते?

उत्तर: भारते गङ्गा, यमुना, सरस्वती, गोदावरी, नर्मदा, सिन्धुः, कावेरी च पवित्राः नद्यः मन्यन्ते। एताः सप्त नद्यः सप्तनदी इति कथ्यन्ते, तासां स्मरणं स्नानकाले क्रियते – 'गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति। नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु॥' इति। भारतमहिमापाठे अपि गङ्गायमुनादयः पवित्राः नद्यः उक्ताः, याः स्वजलेन भूमिं सिञ्चन्ति। एतासां तटेषु प्रयागराज-काशी-हरिद्वारादयः तीर्थानि सन्ति, यत्र लक्षशः जनाः स्नानं कृत्वा पुण्यं लभन्ते। अतः भारतदेशे नद्यः केवलं जलधाराः न, अपि तु देवता इव पूज्यन्ते।

पाठ-6 : भारतीयसंस्काराः

प्रश्न 1. संस्कार कितने प्रकार के हैं और कौन-कौन?

उत्तर: भारतीयपरम्परायां संस्काराः षोडश सन्ति, ते च एते सन्ति – गर्भाधानं, पुंसवनं, सीमन्तोन्नयनं, जातकर्म, नामकरणं, निष्क्रमणं, अन्नप्राशनं, चूडाकर्म, कर्णविधः, विद्यारम्भः, उपनयनं, वेदारम्भः, केशान्तः, समावर्तनं, विवाहः, अन्त्येष्टिः च। एते संस्काराः मनुष्यस्य जन्मनः मृत्युपर्यन्तं जीवनस्य प्रत्येकं चरणं पवित्रं कुर्वन्ति। तेषां पालनं मनुष्यस्य चरित्रं संस्करोति, तं च सुसंस्कृतं करोति। संस्काराः मनुष्यं पशुत्वात् मनुष्यत्वं प्रति नयन्ति, यतः संस्कारैः एव जीवनं शुद्धं भवति। अतः भारतीयसंस्कृतौ संस्काराणां महत्त्वं सर्वोपरि अस्ति।

प्रश्न 2. 'भारतीयसंस्काराः' पाठ में लेखक का क्या संदेश है?

उत्तर: लेखकस्य संदेशः अस्ति यत् संस्काराः भारतीयजीवनस्य आत्मा सन्ति, तेषां पालनं च अस्माकं कर्तव्यम् अस्ति। संस्कारैः मनुष्यस्य जीवनं शुद्धं, संयमितं, सुसंस्कृतं च भवति। अद्य जनाः पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रभावेण संस्कारान् विस्मरन्ति, यत् चिन्तनीयम् अस्ति। लेखकः अस्मान् प्रेरयति यत् वयं स्वसंस्कारान् रक्षेम, तेषां च पालनं कुर्मः। संस्काराः एव अस्माकं परिचयः सन्ति, तेषां विना अस्माकं संस्कृतिः नष्टा भवेत्। यः समाजः संस्कारान् रक्षति, सः एव सुदृढः भवति। अतः तेषां रक्षणं अस्माकं परमः धर्मः अस्ति।

प्रश्न 3. 'भारतीयसंस्काराः' पाठ में लेखक का क्या विचार है?

उत्तर: लेखकस्य विचारः अस्ति यत् संस्काराः मनुष्यस्य जीवनं संस्कुर्वन्ति, तं च पशुत्वात् मनुष्यत्वं प्रति नयन्ति। संस्कारैः मनुष्यः विनयी, संयमी, धर्मपरायणः च भवति। भारतीयसंस्कृतौ प्रत्येकं संस्कारस्य वैज्ञानिकं, सामाजिकं च महत्त्वम् अस्ति। लेखकः मन्यते यत् संस्काराः केवलं कर्मकाण्डं न, अपि तु जीवनस्य मूल्यं सन्ति। यः जनः संस्कारान् पालयति, सः समाजे सम्मानं प्राप्नोति, तस्य च जीवनं सुखमयं भवति। संस्कारैः एव समाजे व्यवस्था, शान्तिः च स्थाप्यते। अतः तेषां पालनं सर्वैः कर्तव्यम् अस्ति।

प्रश्न 4. 'भारतीयसंस्काराः' पाठ में लेखक क्या शिक्षा देना चाहता है?

उत्तर: लेखकः अस्मान् एतां शिक्षां दातुम् इच्छति यत् वयं स्वसंस्कारान् जानीयाम, तेषां च पालनं कुर्मः। संस्काराः अस्माकं जीवनस्य आधारः सन्ति, तेषां विना जीवनं अपूर्णम् अस्ति। अद्यतनाः युवानः संस्कारान् विस्मृत्य पाश्चात्यजीवनशैलीं अनुसरन्ति, यत् अनुचितम् अस्ति। लेखकः प्रेरयति यत् वयं गर्वेण स्वसंस्कारान् पालयेम, अन्येभ्यः च तेषां महत्त्वं बोधयेम। संस्कारैः मनुष्यस्य चरित्रं निर्मीयते, चरित्रेण च समाजस्य उन्नतिः भवति। अतः संस्कारपालनं केवलं धार्मिकं कर्म न, अपि तु सामाजिकं दायित्वम् अपि अस्ति। एवं एव भारतीयसंस्कृतिः जीविता भविष्यति।

पाठ-7 : नीतिश्लोकाः

प्रश्न 1. 'नीतिश्लोकाः' पाठ के आधार पर पण्डित के कौन-कौन से गुण हैं?

उत्तर: नीतिश्लोकानां अनुसारं पण्डितः सः अस्ति, यस्य कृत्यं शीतं, उष्णं, भयं, रतिः, समृद्धिः, असमृद्धिः वा न विघ्नन्ति। सः सर्वभूतानां तत्त्वज्ञः, सर्वकर्मणां योगज्ञः, मनुष्याणाम् उपायज्ञः च भवति। यः सुखे दुःखे च समः तिष्ठति, कार्यं च विघ्नैः न त्यजति, सः एव पण्डितः उच्यते। पण्डितः न केवलं पठति, अपि तु पठितं आचरति अपि, यतः ज्ञानम् आचरणेन एव सार्थकं भवति। अतः पण्डितत्वं ज्ञानस्य, धैर्यस्य, आचरणस्य च संगमः अस्ति।

प्रश्न 2. 'नीतिश्लोकाः' पाठ के आधार पर पण्डित की परिभाषा दें।

उत्तर: नीतिश्लोकानां अनुसारं पण्डितस्य परिभाषा एषा अस्ति – यस्य कृत्यं न विघ्नन्ति शीतम् उष्णं भयं रतिः, समृद्धिः असमृद्धिः वा, सः वै पण्डितः उच्यते। सः एव पण्डितः, यः सर्वभूतानां तत्त्वं जानाति, सर्वकर्मणां योगं जानाति, मनुष्याणाम् उपायं च जानाति। पण्डितः धीरः, विनयी, क्षमाशीलः च भवति, सुखे दुःखे च समः तिष्ठति। यः विद्या विनयं च धारयति, सः एव यथार्थः पण्डितः कथ्यते। एवं पण्डितः समाजस्य मार्गदर्शकः भवति।

प्रश्न 3. उन्नति की इच्छा रखनेवाले मनुष्यों को क्या करना चाहिए?

उत्तर: उन्नतिम् इच्छद्भिः मनुष्यैः षट् दोषाः त्यक्तव्याः – निद्रा, तन्द्रा, भयं, क्रोधः, आलस्यं, दीर्घसूत्रता च। श्लोकः वदति यत् षड् दोषाः पुरुषेणेह हातव्याः भूतिम् इच्छता। यः एतान् दोषान् त्यजति, सः एव परिश्रमेण, उद्योगेन, धैर्येण च उन्नतिं प्राप्नोति। विद्या एव उन्नतेः

(C) पञ्च
(D) त्रयोदश

Ans: (C)

मङ्गलम् पाठ में कुल पाँच मन्त्र संकलित किए गए हैं, इसलिए पाँच वाला विकल्प सही है और अन्य संख्याएँ पाठ से मेल नहीं खाती हैं।

प्रश्न 3. अणोः अणीयान् कः?
(A) गगनः
(B) आत्मा
(C) परमात्मा
(D) संसारः

Ans: (B)

मन्त्र में आत्मा को अणु से भी छोटा कहा गया है, इसलिए अणोः अणीयान् के उत्तर में आत्मा वाला विकल्प ही सही माना जाता है।

प्रश्न 4. किं जयं प्राप्नोति?
(A) सत्यम्
(B) असत्यम्
(C) क्रोधम्
(D) मोहः

Ans: (A)

मन्त्र के अनुसार सत्य ही विजय प्राप्त करता है, इसलिए किं जयं प्राप्नोति के उत्तर में सत्यम् वाला विकल्प सही है।

प्रश्न 5. स्यन्दमानाः नद्यः कुत्र मिलन्ति?
(A) नद्याम्
(B) सरोवरे
(C) समुद्रे
(D) तडागे

Ans: (C)

बहती हुई नदियाँ अन्त में समुद्र में मिल जाती हैं, इसलिए स्यन्दमानाः नद्यः के उत्तर में समुद्र वाला विकल्प सही माना जाता है।

प्रश्न 6. जन्तोः गुहायां कः निहितः?
(A) आत्मा
(B) शरीरम्
(C) देवः
(D) राक्षसम्

Ans: (A)

कठोपनिषद् के मन्त्र में आत्मा को ही जन्तु की गुहा में निहित कहा गया है, इसलिए गुहा में निहित आत्मा वाला विकल्प सही है।

प्रश्न 7. ..... सत्यस्यापिहितं मुखम्। रिक्त स्थानानि पूरयत।
(A) हिरण्मयेन पात्रेण
(B) पात्रेण
(C) हरण्य
(D) हिरण्यमेण

Ans: (A)

ईशोपनिषद् के मन्त्र में सत्य का मुख हिरण्मय पात्र से ढका बताया गया है, इसलिए रिक्त स्थान में हिरण्मयेन पात्रेण ही आएगा।

प्रश्न 8. ..... नानृतम्। रिक्त स्थानानि पूरयत।
(A) असत्यमेव
(B) असत्यमेव जयते
(C) सत्यमेव जयते
(D) जयते

Ans: (C)

मुण्डकोपनिषद् का प्रसिद्ध वाक्य सत्यमेव जयते है, इसलिए नानृतम् से पहले सत्यमेव जयते वाला विकल्प ही सही उत्तर है।

प्रश्न 9. उपनिषदः कान् प्रकटयन्ति?
(A) बौद्धसिद्धान्तान्
(B) जैनसिद्धान्तान्
(C) दर्शनशास्त्र सिद्धान्तान्
(D) सांख्य सिद्धांतः

Ans: (C)

उपनिषदों में दर्शनशास्त्र के सिद्धान्त प्रकट किए गए हैं, इसलिए उपनिषदः कान् प्रकटयन्ति के उत्तर में दर्शनशास्त्र वाला विकल्प सही है।

प्रश्न 10. 'मङ्गलम्' कान् प्रकटयन्ति?
(A) चाणक्यः
(B) भवभूति
(C) महर्षि वेदव्यासः
(D) महर्षि वाल्मीकिः

Ans: (C)

पाठ के अनुसार मङ्गलम् के मन्त्र महर्षि वेदव्यास से सम्बन्धित माने जाते हैं, इसलिए इस प्रश्न में वेदव्यास वाला विकल्प सही उत्तर है।